

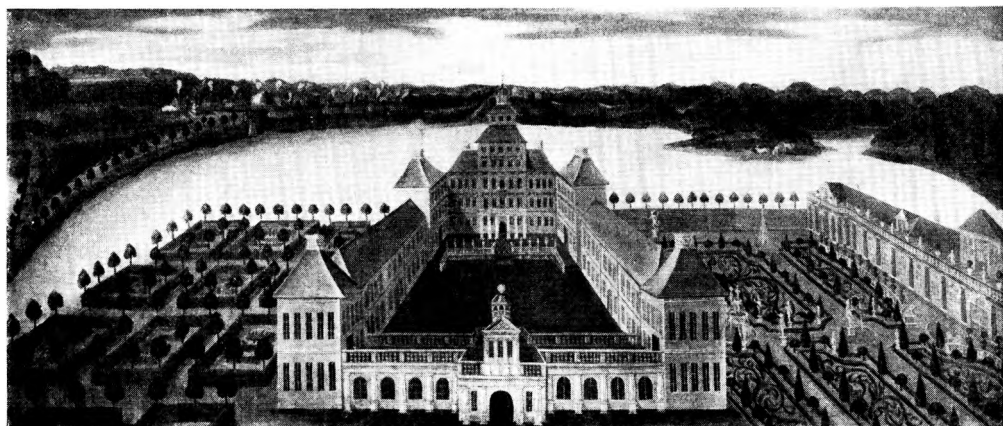

Fig. 1. Gråsten slot. Efter maleri i Nationalmuseet (p. 1919).

Sophus Bengtsson

GRÅSTEN SLOTSKIRKE

ASBØL-GRÅSTEN SOGN. LUNDTØFT-VIS HERREDER

Allerede fra begyndelsen af 1600'rne har der ligget et slot på det nuværende Gråsten slots plads, opført af Gregers Ahlefeldt (1577—1616). Dette slots udseende kendes ikke, ej heller vides, hvor dets kapel lå — thi også storkansleren, Frederik Ahlefeldt den ældre (1623—86) holdt hofpræster —, eller hvorledes det var indrettet. Den nuværende slotskirke er sammen med de fire hjørnepavilloner det eneste bevarede af Frederik Ahlefeldt den yngres (1662—1708) berømte barokslot¹; kirken indviedes af den vidtløftige præst Joh. Paschius (ansat 1695, afskediget 1702)² formentlig o. 1698 (sml. klokke nr. 1, p. 1931), jfr. også det indskårne »1701« i pulpituret). Efter Carl Ahlefeldts (1670—1722) fallit overgik godset ved auktion på Gottorp 1725 til hertug Christian af Augustenborg, og med et par afbrydelser³ forblev slottet, der brændte 1757 og senere ombyggedes flere gange, i hertugelig besiddelse, til det efter genforeningen købtes af den danske stat (1. april 1921) til brug for forskellige offentlige institutioner. Ved rigsdagsbeslutning 1935 overdroges slottet til sommerresidens for kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid.

Kirken var hertugeligt slotskapel indtil 1851, hvorefter den blev sognekirke (sammen med Asbøl); men allerede Thurah skriver [1749], at ikke blot slottets personale søgte kirken, men også »Indbyggerne af 2 til 3 omkring liggende Lands-byer søge den ordentlige Guds-Tieneste udi Gravensteens Slots-Kirke«.

Det sidste Ahlefeldtske slot, til hvilken den bevarede kirke hører, og i hvis (irfløjede anlæg den dannede nordfløjen, var opført i nederlandsk klassicerende barokstil, ligesom bl.a. det noget ældre holstenske Kletkamp, med hvis hovedbygning Gråstens var nær beslægtet⁴. Arkitekten kendes ikke⁵. Pontoppidan skriver [1730], at det »überraush zierliche und schöne Schloss-Capelle« var indrettet »nach Arth der Brabantschen Iesuite-Kirchen«, en udtalelse der senere⁶

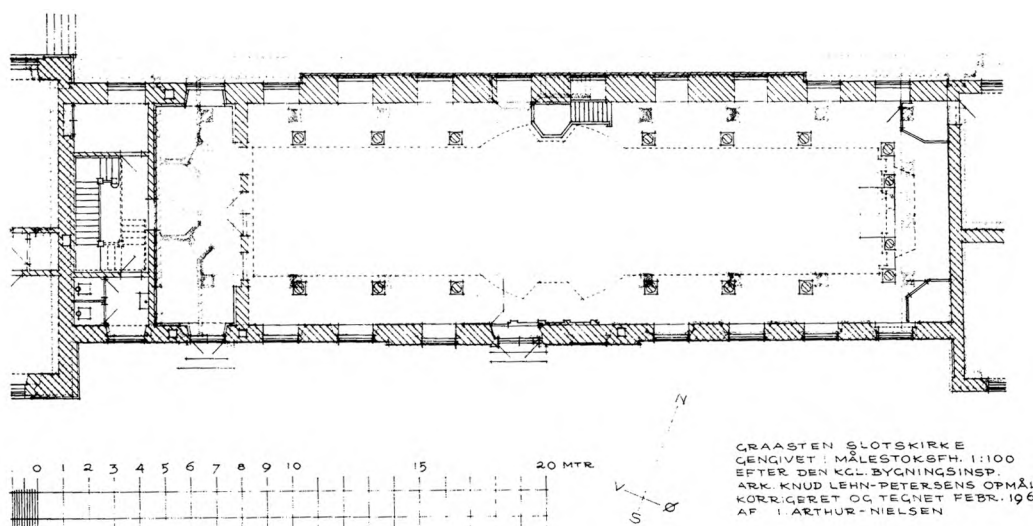

Fig. 2. Gråsten slotskirke. Plan 1:300. På den nuværende plan er Thurahs indlagt med rød streg.
 Efter opmåling af Knud Lehn Petersen 1925. Suppleret og tegnet 1960 af I. Arthur-Nielsen.

ved idelig gentagelse forvanskedes til, at slotskirken var en slags kopi af jesuit-terkirken i Antwerpen⁷.

Kirken, der med de to endepavilloner danner nordfløjen også i det nuværende trefløjede anlæg, er ifølge slotsgartner Hans Petersens optegnelser [1772] bygget »paa det Sted, hvor der før har staaet et Ridehus samt et stort aparte [dvs. selvstændigt] Hus, den Gang kaldet »Wandrath« [til køer, heste og korn]«⁸. Hvorledes det end forholder sig med denne oplysningens pålidelighed, givet er det, at ældre bygningsmure indgår i kirken, hvis nuværende skikkelse og indretning (uden hensyn til slottet i øvrigt) kan sættes til o. 1698 (jfr. ovenfor).

Til bedømmelse af de forandringer, der kan være foregået med kirken, foreligger der to anonyme malerier⁹ (jfr. fig. 1), Samuel Joachims stik hos Pontoppidan 1730, en plan i Thurahs Vitruvius 1749, et sæt opmålinger fra 1853 af L. A. Winstrup (jfr. note 3) samt Knud Lehn Petersens opmålinger fra 1935 i anledning af slottets sidste ombygning. Malerier og stik er imidlertid enten i indbyrdes afhængighedsforhold, eller også går de tilbage på samme kilde, der sikkert er et prospekt og ikke en gengivelse efter naturen. Det samme kan med fuld sikkerhed siges om Thurahs plan, der både i mur- og vinduesgengivelse samt galleriplan (jfr. fig. 2) m.m. viser så mange afvigelser fra den nuværende bygning, at den kun kan betragtes som et forladt projektstadium.

En egentlig bygningsundersøgelse er derfor det eneste middel til opklaring af de problemer, der knytter sig til kirkebygningen. En sådan falder — da den ifølge sagens natur også må omfatte slottet — uden for dette værks rammer; kun så meget skal antydes¹⁰: den nuværende kirkebygning har, før den fik sin indretning o. 1700, været delt i to etager af et bjælkeloft. Dette fremgår bl. a. af de gamle vinduesspor (over de nuværende vinduer), af hvilke stueetagens går

op under pulpiturets gulv, mens den ovre rækkes stik til dels er bevaret over gipsloftet. Hertil kommer, at fløjen ikke (som hævdet i de seneste behandlinger)¹¹ er opført helt af nyt, men i dens mure indgår resten af en ældre bygning¹².

Kirken optager det to stokværk høje parti mellem nordre endepavillon og hjørnepavillon, af hvilke hjørnepavillonen (den vestre) springer frem både på nord- og sydsiden¹³, mens endepavillonen kun har fremspring i syd (mod gården). Selve kirken, hvis nord- og sydmur er af forskellig tykkelse og med

11 vinduesfag i hver etage¹⁴, har i nord og syd brede fremspring, der ikke harmonerer indbyrdes, hverken i murtykkelse eller aksialt. I nord er fremspringet¹⁵, der står på en høj (nu tjæret) sokkel af kløvet kampesten over syld af marksten, på seks (vindues)fag og sidder skævt i muren. Mod syd omfatter fremspringet kun de tre fag i fløjens midtakse og fremtræder som en naturlig midtrisalit. I denne er kirkens oprindelige indgang, udvendig fladbuet, med en fra tiden efter branden 1759 stammende riflet sandstensindfatning. Indvendig udmunder døren et stykke vest for interiørets midtakse, men dette forhold er camoufleret ved anbringelsen af en tredelt portal, hvor åbningen er i det vestlige fag plus et stykke ud i væggen (jfr. plan), mens de andre dækker et blændet vindue. Portalen har fire glatte korintiske pilastre, der bærer en forkrøppet gesims kronet af en stor trekantgavl. 1925 forlagdes indgangen til det næstvestligste fag i syd, hvor et vindue erstattedes af en dør. Ved samme lejlighed tilmuredes en sekundær dør i nordmuren (til haven). Af de retkantede vinduer, der som nævnt alle har været højere, har det vestligste par i syd indvendig smig¹⁶, det samme gælder det vestligste i nordmurens øvre stokværk¹⁷ samt det næstvestligste i stueetagen¹⁸. Sydmurens østligste vindue i stueetagen har indvendig fals¹⁹, mens vinduet øst for midtdøren er blændet. — Sydmuren har i hele sin længde et aftrappet gesimsbånd, nordmuren blot på hver side af fremspringet. Smukt profileret sugfjæl. Det svejede tag, der er hængt med sortglaserede vingetegl, er afvalmet mod øst.

Kirkerummet er bygget op om længde- og tværaksen, med alter—orgel i øst—vest og herskabspulpitur—prædikestol i syd—nord. I den endelige udformning blev herskabspulpitur—prædikestol forskubbet mod øst (jfr. den oprindelige indgang) og placeret ikke i husets, men i rummets tværakse, idet det vestligste fag er afskilret med en bindingsværksvæg, siden o. 1946 indrettet til trapperum. Mellem dette og kirken er der en vestlig herskabsstol, som indtil pulpiturhøjde er afskilret mod øst af panel med seks vinduer, der adskilles og flankeres af fire pilastre omtrent svarende til dem i syddørens indre portalindfatning; på de øvrige tre vægge er der træpaneler fra gulv til loft. Loftet er pudset med stor hulkel. Denne herskabsstol, der formentlig først er indrettet efter branden 1759, er nu, siden 1925, indrettet til forhal, og det midterste vin-

Fig. 3. Gråsten slotskirke. Indre, set mod øst.

N. E. 1957

due forneden er erstattet af en dør, hvis fløje er kopieret efter sønderjyske empiredøre, med hvælvet, riflet, krydsbåndsmykket midtsprosse (jfr. fig. 5).

Langs alle rummets fire vægge løber en rigt udskåret balkon (jfr. nedenfor p. 1928), der hviler på 2×6 korintiske søjler; omkring rummets tværakse svejer den konkavt for at give plads for herskabspulpituret (over døren i syd) og prædikestolshimmelen (i nord). Over disse søjler står, på balkonens undergesims, høje postamenter med mindre, ligeledes korintiske søjler, som bærer loftet, hvis brede, høje, kraftigt profilerede gesims på langsiderne følger balkonens linier, afgrænsende midtrummet hvælvede og pulpiturets flade loft, det sidste med indsatte malerier.

Det rigt stukkaterede *loft* over midtrummet er delt i en flad midt-kuglehvælvning og to flankerende, fladovale tøndehvælv; de er alle udført på bræddeforskalninger, rørede og pudsede og dernæst belagt med store stukrelieffer. I østhvælvet ses (over altertavlen) bebudelsen (efter Federigo Zuccari)²⁰ med Helligåndsduen i stråleglans som midtpunkt (fig. 4) og i vest Gud Fader i skyer, scenen overalt vrimlende med engle og englebørn. Midthvælvet optages af Treenigheden, Gud Fader (med scepter) og Kristus (med kors) siddende på den engleunderstøttede verdenskugle, og over deres hoveder Helligåndsduen. Engle med forskellige attributter (basun, blomstergren, bog, røgelsekar (altså katolsk forlæg) etc.), englebørn og englehoveder kranser gruppen. Vesthvælvet skildrer dommedag (efter Christoph Schwartz)²¹ med Kristus på verdenskuglen i skyer, flankeret af tilbedende grupper; i vest, over orglet, ses mennesker, der står op af gravene; nogle bliver straks slæbt til helvede, mens andre af engle føres til himmels; i øst engle med lidelsesredskaber, i sviklerne blomsterbuketter og storfligede akantusblade.

I hvælvene står de hvide skulpturer nu med sparsom forgyldning på lysblå bund, i sviklerne er buketterne forgyldte, det øvrige hvidt. Rummet, der siden 1925 har gulv af Ølandsfliser, er i øvrigt hvidkalket og -malet, loftsprofiler forgyldte, søjleskafter hvidt marmorerede med sortmarmorerede baser og forgyldte kapitæler. Malerirammerne under loft og pulpitur er forgyldte. Om loftsmalerierne, se p. 1930.

Efter slottets hovedrestauration 1935 (arkitekt Knud Lehn Petersen, jfr. note 10) istandsattes også kirkefløjen, der tidligere havde gennemgået restaureringer efter de to slesvigske krige og 1925. Stuklofterne, der truede med at falde ned, istandsattes 1940—41 af billedhuggerne Niels Rasmussen og Thorvald Petersen, Odense. Den kridhvide stuk, der sad faretruende løs, fastgjordes, adskillige figurer heledes eller fornyedes, og alt fik en mild, afstemt farve, medens den tunge, ultramarinblå grund fik en lys, blå farve.

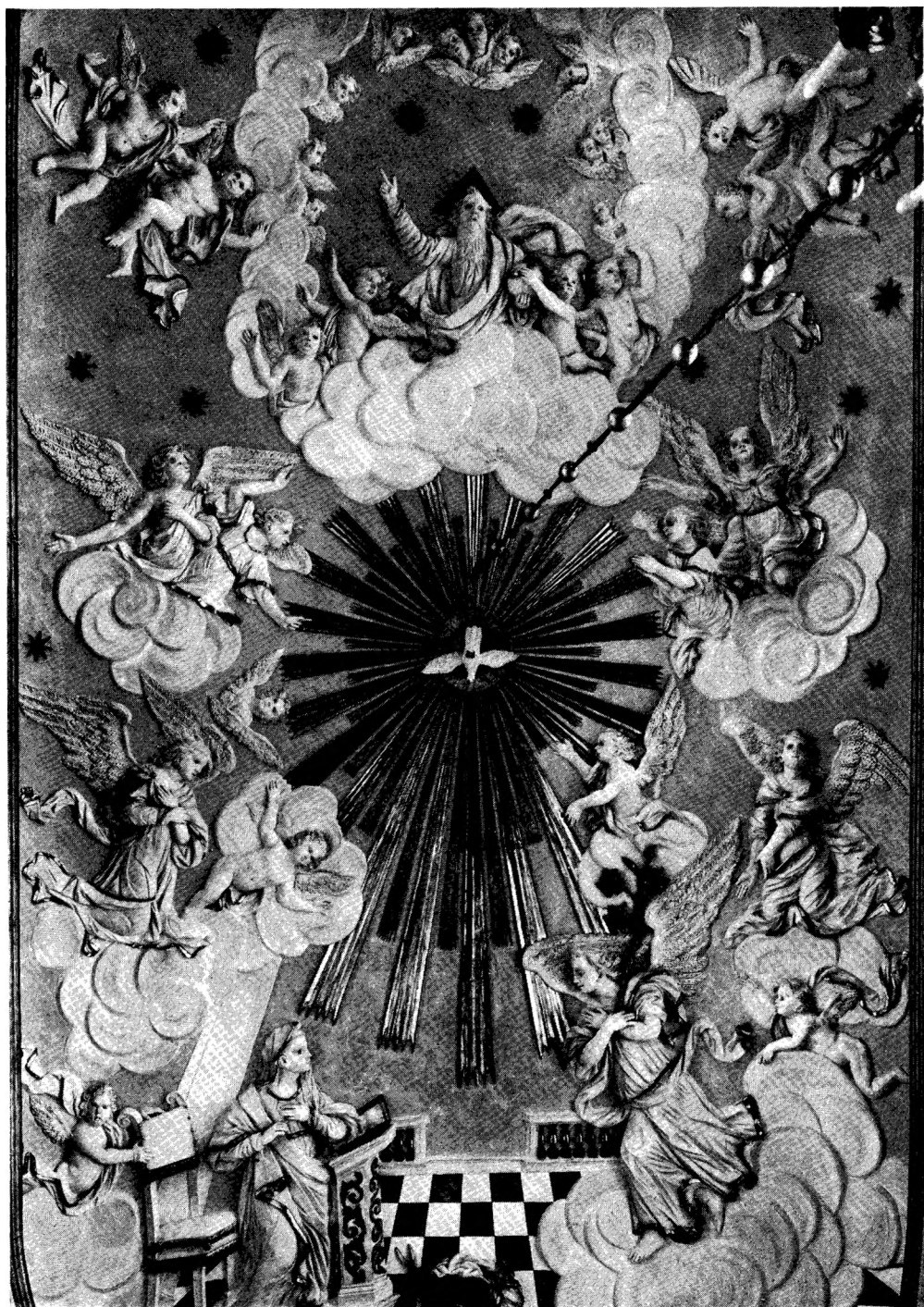

Fig. 4. Gråsten slotskirke. Stukloft, østre del med bebudelsen (p. 1922).

N. E. 1957

INVENTAR

Inventaret er sikkert, hvad træværket angår, udført i Peter Petersens værksted i Tønder; det er værkstedets storfligede akantusblade og buttede engle, der pryder altertavle, pulpiturbrystværn, fyrstestol, prædikestolshimmel og orgel. Stilistisk står altertavlens figurer skulpturerne på Abild fontehimmel (Tønder amt p. 1548) fra 1692 nær.

Inventaret er af fyr; pulpitursøjlerne er dog af eg, de to engle overst på altertavlen af blødt træ og den senere prædikestol af puds på rørvæv med stuk. Alt var 1935 meget medtaget (hele fag af pulpiturets brystværn manglede), skønt også inventaret var blevet istandsat efter de slesvigske krige, hvor det var blevet ilde behandlet. Det restaureredes nu af de ovennævnte billedhuggere, mens farverne istandgjordes og delvis fornyedes af malermester H. Carstensen, Haderslev, under ledelse af konservator N. J. Termansen, der selv istandsatte altertavlens malerier, foretog afdækning af oprindelige farver m.m. Den megen, helt falmende, uægte forgyldning, der var anvendt på den alt dominerende akantusornamentik og andetsteds, fornyedes, den kolde, hvide farve afstemtes, sydportalen, der oprindelig var sort- og rødmarmorert, maledes i hvidt med guld som panelpartiet i vest om den nye indgang; den hvide farve på altertavlen fjernedes, og den oprindelige marmorering på dens søjler samt figurenes brogede farver fremdroges eller opmaledes. Galleriet fik sin oprindelige, blå grundfarve og småbørnene i akantusløvet deres naturlige karnation. Orglets mahognifarve fjernedes og erstattedes af afstemt hvidt. Knæfaldet fik en sort-rød marmorering.

Alterbordet er muret af store mursten (26×13×7 cm), hult og indvendig beklædt med brædder (nordsidens mangler nu). I bagsiden en jernbeslået træ-luge. Bordet dækkes på de tre sider af glatte fyrrebrædder; i sydsiden er der primitive indskæringer fra 1848, bl.a. et dannebrogssflag, Frederik VII.s kronede monogram samt en karikatur af en jaketklædt mand, der i stærkt foroverbøjet stilling støtter sig til en stol; han bærer pikkelhjælm, og en fordybet versalskrift meddeler, at det er »Hertug landsforræder«. Panelbordet, der måler 102×172 cm, er anbragt foran og i umiddelbar tilslutning til altertavlen.

Alterklæde, skænket og broderet af kronprinsesse Ingrid, af rødt silke med reliefbroderi, due i cirkelkors og på applikeret frise: »Ære være Gud« etc. Ifølge inventariet 1778²² var der »foran alteret« en stor $\dagger$ sølvplade, hvor der på den ene side fandtes det »Durchl. Herzogs Hochfürstliches« våben og på den anden side »Hochseel. Frau Herzogin Friderica Lovise angebohrnes Hochgräffliches Danneschiolds« våben.

Altertavlen (fig. 6-9) er en pompøs opbygning fra gulv til loft, strengere end Tøndertavlen fra 1695 (p. 952) med dennes forkrøppede rammer og bagudvigende sidepartier. Gråstentavlen er i to etager med topstykke: et firsøjlet storstykke med postament og frise, hvorover attika, hvis vinger og topstykke næsten går i eet. Ingen spor efter vinger på storstykket. Søjlerne svarer til pulpiturets, og topstykket er en varieret gentagelse af Ugetavlens (p. 1848) fra 1687. Alle flader dækkes af elegant storakantus, der nu er forsvundet fra storstykkets postament, og gennembrudt akantus danner den konkave baggrund i sidenicherne. Heri står legemsstore figurer (165—180 cm) af Moses og Aron,

Fig. 5. Gråsten slotskirke. Indre, set mod vest.

N. E. 1957

og på postamenter yderst på storgesimsen er der statuetter af Kristus med verdenskuglen og Johannes døber, mens de fire evangelister står dels over storstykkets sidefelter (Matthæus og Markus, tidligere foran oversøjlernes postamenter), dels i akantusomkransede felter ovenover²³. Langs topstykkets ramme ligger store engle med palmegrene i den ene hånd og den anden strakt mod livets krone øverst på topstykket.

Tavlen indeholder fire malerier (olie på lærred, nu opsat på hårde plader); i postamentfeltet nadveren, i storfeltet begravelsen (efter van Dyck)²⁴, i attikafeltet opstandelsen (delvis efter Tintoretto), i topstykket himmelfarten. På rammeværket dominerer guldets, mens det glatte træ er sort eller sort marmoreret, søjlerne hvidt eller rødt marmorerede og figurerne dragter holdt i to farver: grønt-rødt, rødt-blåt, guld-rødt etc.; Arons kappe er særlig fornem, med mørkt-konturerede guldblomster, små, hvide blomster, cinnoberrøde, gule og hvide krøller på blegrød bund og med cinnoberrødt ornamenterede guldkanter.

Altersølv. Kalke. 1) O. 1775 eller noget før; cirkulær fod med nedre vulst over aftrappet fodplade. Foden støder direkte til den store, bredtrifledede, midtdelte knop, hvis tværsnit er en fladtrykt kugle; herover indknebet skaftled

bærende et højt, stort, udsvejende bæger med graveret krucifiks. På foden to ens mestermærker. HV i oval for Casimir Hinrich Vogt, tidligere Tønder, fra 1764—75 i Sønderborg (Bøje 3554, Schoubye 49). 21,5 cm høj. 2) Fra 1927²⁵. Inventariet 1778²² omtaler en lille, emailletet †*kalk*.

Disk 1660, sikkert verdslig sølvtallerken, nu med graveret, trambulérskraveret Georgskors. Under bunden indprikket Rantzau-våben med nedhængende elefant og herover initialer: C[hristian] G[raf] Z[u] R[antzau] H[err] A[uf] Bjreitenburg], R[itter]²⁶, og under våbnet: 1660. *Oblateske* o. 1700, omtrent som Asbøl (p. 1912) og med samme mestermærke, dog her i symmetrisk skjold, ca. 4 cm høj og 8 cm i tv. *Vinkande* af københavnsk porcelæn, sort, med guldkors. Inventariet 1778²² omtaler en †*vinkande* af sølv.

Alterstager o. 1625—50, svære barokstager, med ret høj, bred fod (to rund- og hulstave), fortrykt balusterled mellem skiver og bred lyseskål omtrent som foden. 43 cm høje. Inventariet 1778²² omtaler to af massivt sølv støbte †*stager* med »det grevelige våben«.

Alterkrucifiks, nyere, af gips²⁷, på sort kors og fodstykke, 50 cm højt.

Krucifikser. 1) 1700'rne, af zink, 46 cm højt, på sort kors og firkantet fodstykke af eg med blik-blade. Sad tidligere på altertavlens storgesims; ligger nu, sammen med alterkrucifikset i den lukkede stol på pulpituret mod nord. — Et †krucifiks af træ sad tidligere over vestindgangen.

Messehagel 1943, af samme stof som alterforhænget; broderet og skænket af kronprinsesse Ingrid.

Alterskranke med træbalustre, halvrund.

Døbefont o. 1700; kun kummen er oprindelig, af sort, rødspættet porfyr, flad, smykket med slanke bægerblade, nu sammenholdt med jernbånd og lappet med cement. Ottekantet balusterfod af træ på bred, tilsvarende fodplade.

83,5 cm høj. Fonten ødelagdes af tyske soldater 1864. Foran prædikestolen. Inventariet 1778 omtaler et †*dåbsfad* af sølv²². Nyere dåbskande²⁵.

Af kirkens oprindelige *prædikestol* er bevaret himlen med det store, kronende *krucifiks*. Himlen har tre plus to halve frie sider af en regelmæssig ottekant, med smal frise kantet af profiler. Over de tre sider, der springer frem for pulpituret, står store englebørn med lidelsesredskaber, mens akantusbøjler over hjørnerne mødes om korsstammen og sammenbindes af vægtige bladguirlander, hver med en storblomst (rose, solsikke); de to midterste bøjler flankeres foruden af blomsterbundter. Under loftet trekant i strålesol. *Krucifikset* (fig. 12) hviler på himlens loft; figuren er legemsstor og hænger ret dybt i de senede arme; en svær, åbentsnoet tornekrone er trykket dybt ned over det svagt hældende hoved med lukkede øjne og halvåben mund; figuren er i øvrigt naturalistisk med stor vægt på gengivelse af musklers og seners nøjagtighed. *Selve stolen* er udført i puds på rørvæv og prydet med stuk, fire fag samt trappe med

Fig. 6. Gråsten slotskirke. Altertavle (p. 1924).

N. E. 1957

Fig. 7. Gråsten slotskirke. Altertavle, Matthæusfigur (p. 1925).

samtidigt opgangspanel, hvori fyldinger fra den oprindelige opgang er anvendt. I hvert fag er der en stor midteirkel med profilramme som kronlisten (tæt-siddende, spinkle rundstave) og hjørnerocailles forbundne med spinkle bladranker. Svungen underbaldakin på muret konsol og glat opgangspanel med ornamentik som stolen, men uden cirkler. Staffering hvidt og guld. Kristusfiguren med bleg hudfarve, lysbrunt hår og skæg, gylden tornekrone og lændeklæde; her er undtagelsesvis anvendt ægte guld. Midt på kapellets nordvæg.

Stoleværket består af løse stole, dels fra o. 1850, dels nye. Ifølge inventariet 1861²⁸ var der 124 bøgetræstole og 17 løse fyrretræsbænke (på pulpituret).

Præste- og degnestol i hjørnerne bag alteret, med faste vinduer i dørenes og sidevæggens øvre fyldinger. I den nordre, der nu tjener som gennemgang til et præsteværelse, sidder endnu i døren rester af blyssprosser.

Herskabsstolen i vest (som nævnt sikkert først indrettet efter branden 1759), nu forhal, har oprindelig bestået af et bredere midtfag, flankeret af to smallere, alle med smårudede vinduer i to etager. Det mid-

terste, nedre vindue er nu afløst af en dør, mens de nederste vinduer til begge sider består af skydevinduer, der har kunnet bevæges opad og anbringes i forskellige stillinger ved hjælp af en jernpind til indstikning i dertil indrettede huller. Panelet under disse to vinduer har kunnet åbnes som låger (øvre hængsel bevaret).

Pulpituret, med indskåret årstal »1701« over prædikestolen, loper, som ovenfor nævnt, rummet rundt og har et brystværn (fig. 10) i rig, gennembrudt storakantus, fagdelt af de øvre søjlers høje postamenter og underdelt af lisener med akantusmontant, noget ændret i øst og vest. Pulpiturbjælkerne svarer i antal til een for hver søjle og een i mellemrummene. I hvert felt er akantusbladene komponeret om en stor, buttet putto. Enkelte af postamenterne bærer ikke søjler, men er i stedet indrettet som skabe med »låg«, og på et af disse ses spor efter en lås. Fra slottets gemakker forer en dør direkte til pulpituret i syd; desuden er der adgang gennem det ovenfor omtalte trapperum i vest. Bag alteret er der spor fra en sekundær, efter 1853 nedtaget trappe (jfr. »lukkede stole«).

Over for og i korrespondance med prædikestolshimmelen springer pulpituret frem som en karnap, hvis brystværn med hensyn til dekoration ikke adskiller

Fig. 8—9. Gråsten slotskirke. Altertavle, Johannes Døber- og Johannesfigur (p. 1925).

N. E. 1957

sig fra det øvrige pulpiturværk. Her havde Fr. Ahlefeldt ladet den oprindelige *herskabsstol* indrette, og den tjener nu som kongestol. Den hvælvede, fagdelte baldakin, som bæres af fire lodrette, akantusprydede rammestykker (og to vinduesposter), er dækket af akantus og kronet af en engel med palmegren. I åbningerne mellem rammestykkerne har der været tre vinduer, som ved remtræk har kunnet sænkes ned i højde med brystværnet, mens der har været døre i stolens sider ud mod pulpituret. I stolen står fire nye Louis Seize-stole, hvide med guldstaffering, betrukket med blegrødt-hvidt damask. I postamentene til søjle nr. 2 på hver side af herskabsstolen ses spor efter en skillevæg, og i mellemrummene mellem første og anden søjle til øst og vest står bænke hævet op på et trin og finere end de øvrige enkle bænke på pulpituret.

Foruden fyrstestolen er der på pulpituret endnu to samtidige »lukkede stole« (af uregelmæssig, femsidet form), nu på det afsnit, der flankerer altertavlen, den søndre ødelagt af den ovenfor omtalte *†*trappe bag altertavlen. Begge stole har sikkert oprindelig haft plads på hver sin side af altertavlen, men længere ude mod henholdsvis nord og syd, idet de har haft skydevinduer i to sider.

Ved restaureringen 1940—42 blev store dele af brystværnets dekoration

Fig. 10. Gråsten slotskirke. Pulpitur, detalje (p. 1928).

N. E. 1957

skåret af nyt, da større partier dels var forfaldent, dels forsvundet; de fleste englehoveder på søjlepostamentene er således nye.

Orgelfaçaden er i hovedsagen oprindelig (dog med fornyelser og tilføjelser i decorationen), af den for tiden karakteristiske type med halvrundt midttårn og spidsvinklede sidetårne, rigt smykket med akantus, der forneden på vingerne ender i draperi. Værket, som blev totalt ødelagt i treårskrigen, fornyedes af »I. Gregersen, Orgelbygger, Kjøbenhavn 1852«. Ved denne lejlighed udvidedes orgelhuset bagud, således at passagen her forsvandt, og de fire loftsmalerier er vel ved samme lejlighed nedtaget. Façadepiberne er af træ og ikke klingende. 12 stemmer, to manualer (ingen pedal); flere reparationer, nu elektrisk.

Salmenummertavlerne er fra sidste restaurering og erstattede otte sortmalede $\dagger$ tavler (inventarium 1861)²⁷, hvorpå numrene blev skrevet med kridt.

Lysekroner, to ens, enkle, af barok form, men antagelig yngre. 2×6 spinkle arme, skaft med balusterled, stor hængekugle med profilknop, ingen topfigur. Nævnt i inventariet 1861²⁸, samt en tilsvarende større krone med 2×8 arme.

Malerier. I Theatrum Daniae skriver Pontoppidan: »Ein Liebhaber und Kenner guter Gemählde findet hier die allerschönste Augen-Weide in mehr dan 80 Biblischen Geschichten, die der Graf Friderich durch einen berühmten Meister aus Italien, den Er lange und mit grosen Kosten gehalten, hat verfertigen lassen«. Med dette må — foruden altertavlens billeder — menes dels de faste loftsmalerier under og på pulpituret (fig. 11), dels de store, »løse« billeder mellem vinduerne i begge etager. Disse billeder, der alle er malet efter stik, skyldes imidlertid mindst to forskellige hænder; de har deres største interesse ved at vise, hvilke forlæg datidens kunstnere havde adgang til. Blandt forlæggene²⁹ her kan nævnes malerier af Bassano (forkyndelsen for hyrderne), Abraham Bloemart (Lazarus' opvækkelse), Tintoretto (opstandelsen), Rembrandt (korsnedtagelsen), Fed. Barocci (gravnedlæggelsen).

Af de omtalte »mere end 80 malerier« findes nu (bortset fra altertavlens tre) 72, alle på lærred, dels som loftsmalerier i profilrammer med affasede hjørner

Fig. 11. Gråsten slotskirke. Pulpitur, loftsinaleri, syndefaldet (p. 1930).

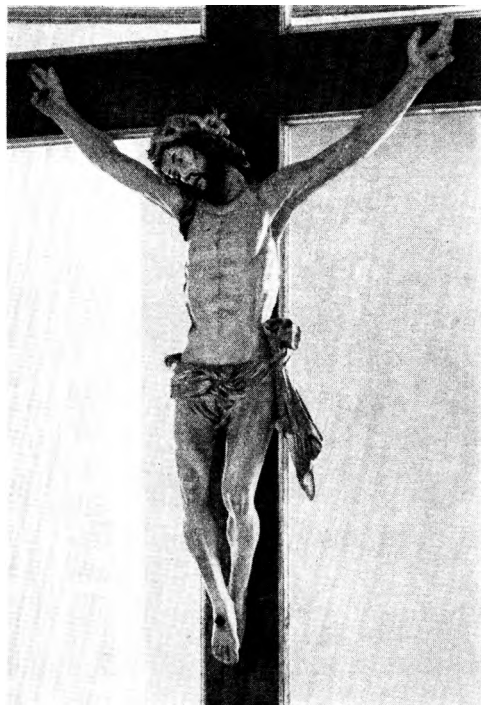
N. E. 1957

(18 på pulpiturets underside og 21 på dets loft; bag orglet spor efter fire)³⁰, dels som store (ca. 2 m høje) på væggene hængende malerier, til dels i nyere rammer, 14 over og 14 under pulpituret; to (løse) dørstykker over pulpiturets vestdøre på hver side af orglet hidrører formentlig fra loftsmalerierne bag dette, et tredje herfra (Jesus som tolvårig i templet) ligger på loftet (det fjerde forsvundet). Endelig er der to mindre malerier over prædikestolen.

Malerierne på pulpiturets underside indeholder gammeltestamentlige scener fra skabelsen til Noahs drukkenskab, mens billederne på dets loft giver en fremstilling af scener fra Jesu liv — fra bebudelsen til indtoget i Jerusalem —, fortsat på de store malerier på væggen under pulpituret med Kristus tvættende apostlenes fødder og til gravlæggelsen (Jesu fristelse og dåb, nu dørstykker); det sidste, nytestamentlige billede, opstandelsen, findes som loftsmaleri i kongestolen. Endelig indeholder de fjorten store malerier på pulpiturets vægge profeter, mens de to mindre over prædikestolen forestiller Luther og Melancton (brystbilleder). Billederne er næppe alle anbragt på oprindelig plads; bl.a. hænger den angrende Petrus (i mindre format end de øvrige) nu før fodtvætningen, og i de gammeltestamentlige scener er der nogen uorden i den kronologiske rækkefølge. På pulpiturets vægge, i øst- og vestenderne, ses otte tomme malerikroge eller spor efter sådanne. Blandt de nytestamentlige motiver savnes bl.a. nadveren, Kristus for Herodes og Kaifas, korsbæringen, himmelfarten m.fl.

Malerierne led stærkt under de to slesvigske krige. Ved restaureringen 1926—27 blev flere af dem stærkt supplerede; det gælder især bebudelsen, Kristus helbreder en blind, Kristus og den samaritanske kvinde, Kristus salves af synderinden samt forklarelsen på bjerget.

Klokker. 1) 1698, »Conrad [K]leimann me fecit Lübeck« (»C. K. i Lübeck gjorde mig«) på slagringen, »anno 1698« på legemet under draperi og »sola mea

N. E. 1957

Fig. 12. Gråsten slotskirke. Prædikestolshimmel, krucifiks (p. 1926).

fidusia in vulneribus Iesu Christi salvatoris mei«(»min eneste tro er i min frelsers, Jesu Kristi, sår«) på frisen under ornamentbælte. Tvm. 90 cm. 2) 1785. »Me fudit Beseler in Rendsburg anno 1785« (»mig støbte« etc.). Tvm. 55 cm. Begge i spiret over slottets midtløj og begge slagklokker for uret.

En *†klokke* afleveredes 1656 fra Gråsten til Sottrup kirke og omstøbtes³¹.

**Gravsten*. En smuk rokokogravsten med stor rokokokartouche og med palmegrenbærende englebørn i de øvre hjørner, nu uden indskrift, men med reliefhugget årstal 1759, er nu anbragt over kaminen i slottets modtagelseshal. Den købtes ved en kirkeauktion af hertug Ernst Günther og opsattes af ham udvendig over spisesalens havedør. I skriftfeltet er nu anbragt et spejlmonogram F I (Frederik og Ingrid) af metal.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Åbenrå provstearkiv: 1861—1920. Sager vedr. de enkelte sogne. Adsbøl-Gråsten. — *De augustenborgske godsarkiver*: (aflev. fra Kiel) G IV nr. 129. 1698—1850. Kirkesager fra Adsbøl-Gråsten. — C IV nr. 137. 1732—1852. Slotskapellet i Gråsten. — C IV nr. 139. 1851—52. Orgelet i Gråsten. — *Åbenrå landrådsarkiv*: I pakken V. B. 9—13. V. B. nr. 9. Atsbüll Kirche. 1869—74. — *Sonderborg provstearkiv* (før 1879): 1851 63. Visitationsprotokol for Adsbøl-Gråsten. — *Kgl. bygningsinspektorat i Odense*:

Sager vedr. Gråsten slotskapel. — Se i øvrigt arkivalier for Åbenrå provsti i almindelighed p. 1667 og Asbøl p. 1916.

RA. *Slesvigske Ministerier*. L. A. Winstrups arkiv Bh XI, jfr. Kortsamlingen. Krigsministeriets aflevering. Mappe 26 A, læg Nordslesvig (Winstrups beskrivelse 1853 af slot og kirke, forslag til istandsættelse, planer, snit og opstalter). — Klokkecirkulære 1918 (NM). — Korrespondance 1927 med Niels Termansen ang. supplering og istandsættelse af malerierne (NM). — Museumsindberetninger af N. J. Termansen 1939 (forundersøgelse af inventar), 1942 (istandsættelse), billedskærer Thorvald Petersen 1960 (istandsættelse af loft og billedskærerarbejde 1940—42). — Undersøgelse og beskrivelse ved E. Moltke 1957 og Ingemann Arthur-Nielsen 1960.

Opmålinger. Jfr. Thurah ndf., jfr. Winstrup ovfr. Ved Knud Lehn Petersen 1925.

Erik Pontoppidan: *Theatrum Daniae* I, 1730, p. 251 ff. — L. de Thurah: *Den danske Vitruvius* II, 1749, p. 238—41, tab. 137—38. — O. H. Møller: *Historische, genealogische und diplomatische Nachricht von dem uralten adelichen Geschlecht . . . Ahlefeldt etc.*, Flensburg 1771, p. 502, 504, 520, heri *Verbesserte Nachricht von dem adelichen Gut u. Schloss Grauenstein*, forf. 1749 af præsten i Rinkenæs N. Lorentzen, jfr. note 1.

— Haupt I, 28—33, 50. — A. D. Jørgensen: *Graastens ældre Historie*, i *SJyAarb.* 1889, p. 1—43, optr. i *Hist. Afhandl.* IV, 371—99. — Palle Rosenkrantz: *Graasten Slot*, i »Danske Herregaarde ved 1920« III, 1923, p. 691—702. — Vilh. Lorenzen: *Dansk Herregaardsarkitektur fra Baroktiden* I, 1928, p. 83 f., 172, II, 1933, p. 26, i *Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring* 2. rk. VI. — P. Hirschfeld: *Schleswig-Holsteinische Herrenhäuser etc. des 18. Jh.s.*, Kiel 1935, p. 35 f., 41. — Jørgen Paulsen: *Graasten Slot*, i »Danske Slotte og Herregaarde« IV, 1945, p. 587—602. — Harald Langberg: *Danmarks Bygningskultur* I, 1955, p. 241, 259.

¹ Ifølge Thurah var slottet, »som det nu [1749] staaer, af Sal. Gross-Cantzler Græv Friderich af Ahlefeldt med usigelige Bekostninger fra Grunden af opbygget.« Denne oplysning, der imødegås af Vilh. Lorenzen o. c. p. 86, går bl.a. igen i Anton Büsching: *Neue Erdbeschreibung I*, 1754, p. 141 f., i Joh. Friderich Hansens *Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig*, 1770, p. 503, i H. O. Møller: *Historische etc. Nachricht*, 1771, p. 362 og sidst i F. Ahlefeldt Laurvig: *Storkansleren* II, 1936, p. 6.

— Thurah har i øvrigt som kilde haft den ovenfor anførte ekskurs af Niels Lorentzen hos H. O. Møller, der p. 363 f. skriver: »Im Jahr 1749 ist von dem damaligen Pastore zu Rinkeniss und nachherigem Prediger zu Tondern, Nicolao Lorentzen, folgender Aufsatz auf mein Verlangen zu Papier gebracht worden, welchen ich dem General-Major Laur. von Thurah mitgetheilet habe, der in dem zweyten Theil des Dänischen Vitruvii

. . . solchen Auszugweise geliefert hat.« Denne vigtige kilde, der affattedes som en korrektion til Pontoppidans beskrivelse, og som bl. a. meddeler, at slottets sydføj »ist freylich vordem da gewesen, aber nunmehr abgebrochen und in die bereits gemeldete hohe

Mauer geändert«, synes i nogen grad at være undgået forskernes opmærksomhed. Om nordfløjen siger Lorentzen blot, at den indeholder kirken og sakristiet og godkender i øvrigt Pontoppidans beskrivelse. ² Jfr. Møller p. 367 og Bobé: Ahlefeldt VI, bilag p. 67. ³ Ved cessions- og renunciationsakten 30. dec. 1852 overdrog hertug Chr. August sine godser til Danmarks konge, der ved patent af 2. marts 1853 udskilte de gråstenske godser fra det 2det Angler adelige godsdistrikt og indlemmede dem i Åbenrå amt. 1862 købte grev Adam Gottlob Moltke-Huitfeldt slottet; 1865 solgt til prins Christian af Augustenborg. ⁴ Jfr. P. Hirschfeldt p. 33 f. ⁵ Vilh. Lorenzen (*Dansk Herregaardsarkitektur* I, 95) har peget på François Dieussart (jfr. også Jørgen Paulsen p. 594), der 1705 byggede Sorgenfri for Carl Ahlefeldt, en antagelse, der bestrides af Hirschfeldt (o. c. p. 36) med den begrundelse, at denne »nach 1707 als Materialschreiber ein kümmerliches Dasein führte«. ⁶ Allerede *Danske Atlas* (VII, 498) »indrettet som Jesuiter-

kirken i Antwerpen«. ⁷ Denne senere ret ombyggede kirkes indre ses i oprindelig skikkelse på et maleri af Sebastian Vrancx (1573—1647). Det eneste fællestræk mellem Antwerpenkirken, der er treskibet og med ens arkader til sideskibene og disses 1. stokværk (en afgørende forskel fra Gråsten), er egentlig kun malerierne i loftet og under pulpituret (resp. sideskibenes stue- og første etage); jfr. Eugen Lühgen: *Belgische Baudenkmäler*, Leipzig 1915, pl. 76 (indre), pl. 77 (ydre). ⁸ Jfr. Bobé: Ahlefeldt VI, bilag p. 67. — De nævnte optegnelser er forgæves eftersøgt på det kgl. Bibliotek og i Rigsarkivet. ⁹ Det ene i privateje, afbildet hos Lorenzen I, 91. ¹⁰ Ved restaureringen 1935—36 var arkitekt Ingemann Arthur-Nielsen konduktør og gjorde under sit ophold på slottet en mængde værdifulde iagttagelser vedrørende slottet og kirken. Alle disse, som han for tiden bearbejder til en afhandling om Gråsten slot, har han beredvilligt overladt redaktionen, ligesom han ved en gennemlæsning af manuskriptet har tilført dette vigtige korrektioner og suppleringer. Vi bringer vor bedste tak herfor. ¹¹ Vilh. Lorenzen 1928, jfr. også Jorgen Paulsen 1945. ¹² Antydnet af Palle Rosenkrantz 1923. ¹³ På Thurahs plan flugter pavillonens nordmur med kirken. ¹⁴ Thurahs plan har ingen vinduer i stueetagens nordside. ¹⁵ Fremspringet, der skyldes en skalmuring af den foroven udad hældende mur, aftager opefter i murtykkelse. ¹⁶ Hos Winstrup kun i stueetagen. ¹⁷ Ikke hos Winstrup. ¹⁸ Her har Winstrup intet vindue. ¹⁹ Ikke hos Winstrup. ²⁰ Gennem stik ved Ralph Sadeler 1580. ²¹ Sml. maleriet i Peter Müllers epitaf i Haderslev domkirke (Haderslev amt p. 170). ²² Gråsten-Asbøl præstearkiv: Cc 1. Sager ang. Asbøl kirkeinventarium 1763—1836. ²³ Ved restaureringen tilfattedes manglende dele, bl.a. Johannes Evangelists bog, Kristi højre og Johannes Døberens venstre underarm, Moses' tavler (de tidligere var nyere og for store), endvidere fire fingre på Moses højre hånd og næsten alle Arons fingre. ²⁴ Louvre. 1627—32 (Klassiker der Kunst XIII, 97), jfr. Jürgen Ovens' tilsvarende altertavlemaleri 1675 i Friedrichstadt evang.-luth. kirke (Kunstdenkm. Kr. Schleswig fig. 93). Formodentlig er det dette maleri, der ifølge en vistnok misforstået meddelelse 1807 (betegnet »Christi Optagelse af Graven«) skal være købt i Italien af grev Ahlefeldt, jfr. SJyM. 1957, p. 91. ²⁵ Kgl. bygningsinsp. Odense: Sager vedr. Gråsten slotskapel. ²⁶ Bestemt af Albert Fabritius. ²⁷ Trap p. 478 omtaler et lille, barokt elfenbenskrucifiks. ²⁸ Åbenrå provstearkiv: 1861—1920. Sager etc. ²⁹ De naive altertavle- og pulpiturmalerier i Felsted (p. 1880, 1886) har forlæg fælles med Gråsten. ³⁰ I brev af 19. aug. 1924 (NM) fra ark. Vilh. Petersen er tallene 18 og 23. ³¹ Sønderborg provstearkiv (før 1879): 1653—1780. Kirkeregnskabsbog for Sottrup.